

ESIMESE MAAILMASÕJA AEGSETEST EESTI SALVESTUSTEST BERLIINI ARHIIVIDES*

JAAN ROSS, MAILE NAIRIS

Viibides 2005. aasta kevadel Saksamaal, avastas üks selle artikli autor kahest Berliini arhiivist rohkem kui kümne eestikeelse laulu või laulukatkendi heliülesvõtted, mis pärinevad XX sajandi algusest, täpsemalt Esimese maailmasõja perioodist. Nende heliülesvõtete olemasolu on meie muusikateadlastele seni olnud teadmata. Salvestused on tehtud eranditult meessoost informantidelt ning tegemist on oma aja populaarse repertuaariga, millesse kuulub nii uuemaid rahvalaule kui ka rahvalikke laule. Salvestuste valmistamiseks on kasutatud kas vahast fonograafirulle või šellakplaate. Esimeste originaale säilitatakse Dahlemi linnaosas asuvas etnoloogiamuuseumis (*das Ethnologisches Museum Berlin-Dahlem*) ning teiste originaale Berliini idaosas asuva Humboldti ülikooli muusikateaduse seminaris (*das Musikwissenschaftliches Seminar der Humboldt-Universität zu Berlin*), kuid mõlemal juhul on salvestustega võimalik tutvuda digitaalkoopiate vahendusel. Etnoloogiamuuseumi heliarhiivi Saksamaal tuntakse lühemalt fonogrammiarhiivi (*das Phonogrammarchiv*) ning Humboldti ülikooli heliarhiivi häälearhiivi (*das Lautarchiv*) nime all. Viimasest on põhjalikum ülevaade leitav veebisaidi vahendusel, mis esitab ühe näite ka eestikeelse kõne kohta.¹

Fonogrammiarhiivi ja häälearhiivi sajandipikkust ajalugu on kirjeldatud võrdlemisi üksikasjalikult (Mehnert 1995, Ziegler 2000, Mahrenholz 2003). Helisalvestuste kogumise initsiaatoriks Esimese maailmasõja aegsel Saksamaal oli Wilhelm Doegen (1877–1967), kes alul õppis Humboldti ülikoolis² majandust ja kaubandusõigust ning seejärel samas inglise filoloogiat. 1900. aastal õnnestus Doegenil viibida külalisüliõpilasena Oxfordi ülikoolis, kus ta hakkas huvi tundma foneetika ning kaasaegsete helisalvestusvõimaluste ka-

* Autorid soovivad tänada Jürgen Mahrenholzi Humboldti ülikoolist ja Albrecht Wiedmanni Berliini etnoloogiamuuseumist abi eest eestikeelsete salvestuste leidmisel, kopeerimisel ja kommenteerimisel, samuti Janika Orast Eesti Rahvaluule Arhiivist ja prof Urve Lippust Eesti Muusika- ja Teatriakadeemiast tähelepanu juhtimise eest vigadele ja ebatäpsustele selle artikli alguses käsikirjas ning muude täienduste eest. Artikkel on valminud tänu Jaan Rossile 2006. aastal antud Melloni stipendiumile tööks Berliinis (*Wissenschaftskolleg zu Berlin*).

¹ Vt <http://publicus.culture.hu-berlin.de/lautarchiv/tonbsp.htm> (31. XII 2007), kus nimeliselt identifitseerimata (kuid portreefotol kujutatud) eestlasest keelejuht loeb lugu kadunud pojast (Lk 15: 11–13). Salvestus on tehtud 12. V 1916 Niederzwehneri vangilaagris.

² Humboldti ülikool on aja jooksul kandnud erinevaid nimesid: 1810–1927 ja 1945–1947 Berliini ülikool (*Berliner Universität*), 1828–1945 Friedrich-Wilhelmi ülikool (*Friedrich-Wilhelms-Universität*) ning 1948. aastast tänaseni Berliini Humboldti ülikool (*Humboldt-Universität zu Berlin*).

sutamise vastu teaduslikus uurimistöös.³ Pärast hariduse omandamist töötas Doegen alates 1904. aastast gümnaasiumiõpetajana Berliinis. Kui algas Esimene maailmasõda, tekkis Saksamaale hulgaliselt vangilaagreid, kus peeti kinni eri rahvusest inimesi. Doegenile tuli pähe mõte kasutada viimaseid keelejuhtidena, jäädvustada nende kõnet ja muusikat ning sel kombel luua Berliinis võimalikult paljude maailma rahvaste keelt ja muusikakultuuri talletav helisalvestuste kogu (või ka täiendada juba olemasolevaid kogusid). 1914. aasta veebruaris tegigi ta võimudele ettepaneku nimetatud eesmärgiga asutada Berliinis foneetika instituut. Võimud reageerisid Doegeni ettepanekule üldiselt positiivselt, ja kuigi spetsiaalse instituudi loomist heaks ei kiidetud, kutsuti 1915. aasta sügisel kokku Kuninglik Preisimaa helisalvestuskomisjon. Komisjoni koosseisu kuulus umbes 30 liiget ning seda juhatas tuntud muusikateadlane ja psühholoog Carl Stumpf. On tähelepanuväärne, et salvestuste tehnilise teostamise meetodis komisjonis üksmeelt ei saavutatud: Doegen pooldas grammofoniülesvõtete tegemist, Stumpf aga heli jäädvustamist fonograafirullidele. Nii hakatigi helisalvestusi valmistama paralleelselt kahel meetodil. Doegenit kui foneetikut huvitas eelkõige jäädvustada eri rahvaste keelenäiteid, Stumpf muusikateadlasena aga soovis talletada eri rahvaste muusikat. Siit lähtuvalt sisaldavad fonogrammiarhiivi ja häälearhiivi kogud erineva loomuga materjali: esimene muusikat, teine peamiselt kõnet, kuid arvestataval määral sealjuures ka muusikat.

Kui helisalvestuskomisjon pärast sõja lõppu oma tööst kokkuvõtteid tegi, siis osutus, et ülesvõtteid on tehtud kokku 1651 heliplaadile ja 1020 fonograafirullile⁴ (Ziegler 2000: 201), kusjuures ühele vaharullile mahub umbes 2 minutit ja ühele 25-sentimeetrise läbimõeduga šellakplaadile⁵ umbes 3 minutit heli (Mehnert 1995: 32). Arvestades Saksamaa tormilist ajalugu möödunud sajandil, pole imestada, et kõne all olevate salvestuste saatus on vahepeal kujunenud võrdlemisi keeruliseks. Fonogrammiarhiivi asukohaks oli juba enne Teise maailmasõja algust etnoloogiamuseum (varasema nimega *das Museum für Völkerkunde*). Sõja lõpupäevadel evakueeriti arhiiv Leningradi, kust see 1950. aastate lõpus toimetati Ida-Saksamaale ning tagastati Berliini etnoloogiamuseumile 1990. aastate alguses pärast Saksamaa taasühinemist. Mitmele ümberpaiknemisele vaatamata näib olevat ometigi õnnestunud selle arhiivi varad säilitada suhteliselt terviklikuna, sest kadude hulka hinnatakse umbes viiele protsendile (Ziegler 2000: 205). Häälearhiivi varad on saanud ilmselt rohkem kannatada. Sõja käigus läksid kaduma kõikide šellakplaatide matriitsid, ja olgugi et plaadikogu kuulub alates 1934. aastast praegusele Humboldti ülikoolile, on see olnud ülikooli erinevate struktuuriüksuste valduses, ning plaadikogu korustamisega on süstemaatilisemalt hakatud tegelema alles 1990. aastate keskpaigast alates, mil kogu on paiknenud muusikateaduse seminari juures.⁶ Eesti ainese järgi ajades selgub paraku, et lisaks matriitsidele on häälearhiivist kaduma läinud ka arvestataval määral salvestusi.

³ Fonograafi oli 1877. aastal leiutanud Thomas Alva Edison ning šellakplaatidega töötava grammofoni 1887. aastal Emil(e) Berliner (Pedusaar 2007: 38, 67).

⁴ Teistel andmetel on vaharullide hulk 1022 (Mahrenholz 2003).

⁵ Informantide küsitluslehtede põhjal on Preisi helisalvestuskomisjon kasutanud siiski 27 cm läbimõeduga plaate (vt joonist 2).

⁶ Kõrvaltvaatajale tundub ükskõikne suhtumine plaadikogu varadesse Ida-Saksamaal pisut kummaline, kui arvestada kõrget prestiiži, mida teaduslikule uurimistöele Idabloki maades üldiselt omistati.

On teada, et helisalvestuskomisjon korraldas oma tööd järgmiselt (Mahrenholz 2003). Laagri komandantidelt (töö hõlmas umbes 70 vangilaagrit) saadi informatsiooni selle kohta, millise keele kõnelejaid nende laagris asub (see informatsioon ei olnud alati korrektne). Helisalvestuskomisjoni esindajad valisid seejärel välja isikud, keda nad salvestada soovisid. Iga esitaja kohta koostati küsitlusleht, mis sisaldas andmeid salvestuse aja, esitaja päritolu, sotsiaalse tausta ja keeleoskuse kohta. Kõneülevõtete puhul lisati salvestusele loetud tekst nii originaalis, foneetilise transkriptsiooni kujul kui ka saksa keelses tõlkes.

Üles võeti, esiteks, muinasjutte, jutustusi ja anekdoote, teiseks, kadunud poja lugu Piiblist (Lk 15: 11 jj), ning kolmandaks, vokaal- ja vähesel määral ka instrumentaalmuusikat. Hinnanguliselt umbes kaks kolmandikku plaadikogust moodustavad kõne- ja ühe kolmandiku muusikaülevõtted. Helisalvestuskomisjon ei tegelenud mitte üksnes salvestamisega. Komisjoni liikmete hulka kuulus hambaarst Alfred Doegen, kes valmistas palatogramme ja mõningatel juhtudel ka röntgenülevõtteid keelejuhtide kõrist võimalike edaspidiste foneetiliste uuringute tarbeks. Toonane Berliini etnoloogiamuuseumi direktor Felix von Luschan teostas informantide antropoloogilisi mõõtmisi. Igast informantist tehti fotod eestvaates ja profiilis. Neist fotodest on tänaseni säilinud umbes 50 eksemplari.

Praeguseks on eestikeelsete laulude salvestustega teada kaks šellakplaati häälearhiivist⁷ ning kuus fonograafirulli fonogrammiarhiivist⁸. On põhjust arvata, et fonogrammiarhiivi kogud eesti ainese osas nimetatud salvestustega ka piirduvad,⁹ samal ajal kui häälearhiivi kogud on eesti materjali sisaldanud märksa rohkem, millest suurem osa on tänaseks kaduma läinud. Salvestamise käigus täidetud küsitluslehed osutavad, et eestikeelset materjali on lisaks eespool mainitutele leidunud veel ka heliplaatidel tähistusega PK 211, 213, 407, 409, 495, 729 ja 730, kuid nende puhul on küsitluslehtedele kellegi käega tehtud juurdekirjutus *fehlt* või siis sisaldab kogude kataloog märkust *Verlust*.

Küsitluslehtedelt nähtub, et häälearhiivi jaoks tehtavate vokaalmuusika salvestuste puhul on kogujad seadnud enesele eesmärgiks iga salmilaulu puhul salvestada kõigepealt esimene salm lauldes, siis ülejäänud salmid loetuna ning lõpuks ka esimene, juba lauldud kujul salvestatud salm veel kord loetuna. Paraku pole tegeliku töö käigus alati suudetud kavandatud skeemist kinni pidada. Plaadil PK 494 on Jan Pome [originaali nimede kirjaviis siin ja edaspidi muutmata; tõenäoliselt kirjutaksime tänapäeval: Jaan Poome – *J. R., M. N.*] esitatud uemast rahvalaulust „Mina lapsepõlve sees” esmalt kava kohaselt salvestatud esimene salm laulduna, ent seejärel on keelejuht hakanud laulu teksti lugema mitte teisest salmist, nagu teda oletatavasti paluti,

⁷ PK 494 ja 496.

⁸ Phonographische Kommission (lühendatult Phon. Komm.) 60, 61, 87, 279–281.

⁹ Susanne Ziegler (2000: 201) esitab koopia Georg Schünemanni koostatud ülevaatest vangilaagrites tehtud fonograafisalvestuste kohta, kus tabelis sõna „Estnisch” taga osutatakse kuuele fonograafirullile. Tõsi, G. Schünemanni tabelis nimetatud salvestusüksuste hulk (951) on pisut väiksem kui eespool Zieglerile tuginevalt viidatud 1020, ent tõenäosus täiendavate eesti muusika salvestuste avastamiseks fonogrammiarhiivist pole nähtavasti kuigi suur. G. Schünemann (1884–1945) oli muusikateadlane, kes kuulus Kuningliku Preisi helisalvestuskomisjoni liikmete hulka ning võttis aktiivselt osa fonograafisalvestuste tegemisest Esimese maailmasõja ajal.

vaid esimesest, ning lugenud teksti lõpuni. Ja nähtavasti selleks, et kuidagi suruda esitatu intervjuueerija poolt seatud raamidesse (iga keelejuhi ülesvõte pidi koosnema kolmest osast ning ühtlasi kestuselt mitte ületama 3 minutit), on ta siis lõpuks koos viisiga esitanud esimese salmi sootuks teisest laulust „Oh mina vaene vanake”. Samamoodi on plaadil PK 496 Hans Wander (Vander) alguseks laulnud kolm salmi laulust „Kanad aga on küll väiksed loomad”, siis lugenud sisse ülejäänud osa laulust ning lõpuks esitanud lugedes uuesti laulu alguse, mis on sedakorda küll kujunenud paari salmi võrra pikemaks kui esimene, viisiga salvestatud segment. Humboldti ülikooli plaadikogu säilinud osa kolmest eesti laulikust informandi seast vaid ühe, Bernhard Sali (Saali) puhul on kogujal õnnestunud läbi viia oma algne tahe ning salvestada laulu „Nüüd ses kloostres igavusest” esimene salm lauldes, siis ülejäänud salmid lugedes ning lõpuks ka esimene salm lugedes (PK 496).

Erinevalt häälearhiivist on kuuele eesti materjaliga fonograafirullile salvestatud laulud esitatud ainult koos viisiga ja nende arv rullil võib kõikuda ühest kuni kolmeni. Phon. Komm. 60 sisaldab ühe, Phon. Komm. 61 kaks, Phon. Komm. 87 kolm, Phon. Komm. 279 ühe, Phon. Komm. 280 kaks ja Phon. Komm. 281 ühe laulu. Kokku leiame fonograafirullidelt seega 10 laulu või nende katkendit. Kui siia lisada neli laulu või nende katkendit šellakplaadilt (mida kirjeldasime eespool), saame Saksamaa vangilaagrites Esimese maailmasõja ajal salvestatud ja tänaseni säilinud eesti laulude hulgaks kokku 14. Et üks laul, praegune Eesti Vabariigi hümn on üles võetud kahes esituses, on erinevate laulude arv siiski ühe võrra väiksem. Need 13 laulu võib jagada kahte liiki: uuemateks rahvalauludeks ja rahvalikeks, peamiselt isamaalisteks lauludeks. Uuemaid rahvalaule on salvestuste hulgas 8 ning rahvalikke laule 5. Uuemate rahvalaulude seast 6 on Maile Nairisel õnnestunud leida neile lähedased vasted Eesti Rahvaluule Arhiivist kas teksti, viisi või salvestuse kujul.

Identifitseeritud uuemate rahvalaulude hulka kuuluvad järgmised: „Mina lapsepõlve sees” (PK 04940101¹⁰ ja PK 04940102)¹¹, „Oh mina vaene vanake” (PK 04940103)¹², „Kanad”¹³, „Nüüd ses kloostres igavusest” (PK 04960103, PK 04960104 ja PK 04960106)¹⁴, „Oh kui süita oli minu rind” (Phon. Komm. 280

¹⁰ Salvestuste kaheksakohalised identifitseerimisnumbrid heliplaatide andmebaasis on moodustatud järgmiselt. Neli kohta vasakult vastavad plaadi järjekorranumbrile (mis selle artikli tekstis on tähistatud nt PK 494), järgmised kaks kohta (01) osutavad, et tegemist on ühe poolega plaadiga, ning viimased parempoolsed kaks kohta eristavad salvestuse üksikuid segmente, mis mp3-formaadis on vormistatud eraldi failideks. Plaat PK 494 koosneb kolmest ning plaat PK 496 kuuest erinevast segmendist.

¹¹ Vastet tekstile vt ERA, AK 14, 9 (7), mis kannab pealkirja „Marsi laul”. Vastet viisile või salvestusele pole õnnestunud leida.

¹² Vasteid viisile koos tekstiga vt ERA III 6, 212 (77); RKM II 65, 280 (26); RKM III 3, 105 (62) ning vastet salvestusele RKM, Mgn II 4325 (19).

¹³ Vastet tekstile vt ERA II 281, 87 (30), mis kannab pealkirja „Kana laul”. Vastet viisile või salvestusele pole õnnestunud leida.

¹⁴ Vasteid viisile koos tekstiga vt SKS Niemi II, nr 482; EÜS I 23 (9); ERA II 150, 188 (9); RKM II 64, 456 (52); EKRK I 9, 164/5 (7) jpt (kokku vähemalt paarikümne ringis; täielikumat nimekirja vt Nairis 2007), vasteid tekstile ERA, AK 3, 57/8 (51); RKM II 238, 544/5 (33); RKM II 373, 209/11 (95); RKM II 373, 585/6 (74); RKM II 374, 84/6 (40); RKM II 374, 364/6 (5); RKM II 374, 411/2 (3); RKM II 382, 100/1 (10); RKM II 390, 312/4 (21); ning vasteid salvestusele RKM, Mgn II 3464/6; RKM, Mgn 3514 (3) ja (12); RKM, Mgn 3588 (19); RKM, Mgn 3589 (11); RKM, Mgn 3873 (20); RKM, Mgn 3893 (21); RKM, Mgn 3898 (40); RKM, Mgn II 4325 (18).

II laul)¹⁵ ja „Rohelise puide vilus” (Phon. Komm. 87 III laul)¹⁶. Berliini salvestuste viisid ja tekstid on transkribeerinud M. Nairis (2007) ja need erinevad üksikasjades muidugi Eesti Rahvaluule Arhiivis talletatud viisidest ja tekstidest. Joonisel 1 on näitena esitatud laulu „Oh kui süita oli minu rind” Berliini salvestuse transkriptsioon.

Oh kui süi - ta o - li mi - nu rind kui veel e - si - mest kord nä - gin sind si - nu
 6 sil - mad on mi - nu sü - dant haa - vand ar - mu - tuld toond mi - nu rin - nas - se si - nu
 10 sil - mad on mi - nu sü - dant haa - vand ar - mu - tuld toond mi - nu rin - nas - se.

Joonis 1. Berliini fonogrammiarhiivis säilitatava eesti uuema rahvalaulu „Oh kui süita oli minu rind” salvestuse (Phon. Komm. 280 II laul) transkriptsioon. Laulu esitaja ei ole teada.

Kahele Berliini fonogrammiarhiivist pärit laulule pole Eesti Rahvaluule Arhiivist vasteid õnnestunud leida. Nendeks lauludeks on „Marus külmetab mu rind” (Phon. Komm. 87 I laul) ja „Kellele ma kaeban oma valu” (Phon. Komm. 279). Laulude viisi ja teksti on M. Nairis (2007: 19–20) püüdnud üles märkida, ent salvestuste viletsavõitu kvaliteedist tingituna on see ülesanne raske, sest lauldud tekstist pole alati võimalik aru saada. Viisi puhul pole esitajad – võib oletada, et osaliselt salvestuste tegemisel valitsenud mõnevõrra närvilisest olukorrast tingituna – tihti läbenud pause välja pidada, mis muudab keeruliseks viisi metrorütmilise struktuuri tuvastamise ja transkriptsiooni.

Berliinist leitud rahvalike, enamikus isamaaliste laulude hulka kuuluvad järgmised: „Eestimaa, mu isamaa” (Phon. Komm. 280 I laul), „Mu isamaa armas” (Phon. Komm. 87 II laul), „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm” kahes eri esituses (Phon. Komm. 281 ja Phon. Komm. 60), „Kungla rahvas” (Phon. Komm. 61) ja „Kui mina alles noor veel olin” (Phon. Komm. 61 II laul). Nende laulude teksti ja viisi autorit kindlaks määrata pole raske, sest tegemist on omaaegsete ülipopulaarsete koorilauludega;¹⁷ kommentaare selle kohta vt täpsemalt Nairis (2007).

¹⁵ Vasteid viisile koos tekstiga vt EÜS XII 162 (239); RKM II 87, 48 (88); RKM II 123, 201 (75); RKM III 3, 98 (30); ning vasteid tekstile E 62481; EÜS XII 162 (239); ERA II 11, 427/8 (7); ERA, AK 2, 238; RKM II 62, 147/8 (8) jpt (kokku üle 30; täielikumat nimekirja vt Nairis 2007).

¹⁶ Vasteid viisile koos tekstiga vt ERA II 116, 509/11 (12); ERA II 129, 166/7 (30), vasteid tekstile ERA II 143, 185/7 (1); RKM II 268, 18/9; ning vastet salvestusele RKM, Mgn II 2342 l.

¹⁷ Rahvalaulude ja rahvalike laulude vaheline piir on ebamäärane ja nende eristamine komplitseeritud (vt Eesti uuemad laulumängud 1980). Rahvaluulekogudes leidub kõrvuti nii rahvalaule kui rahvalikke laule, sest kogujad, on tihti üles kirjutanud või lindistanud mitte ainult suulist, vaid ka kirjalikku algupära rahva seas lauldavaid laule.

PERSONALBOGEN

Lautliche Aufnahme Nr.: P. K. 496 Ort: MannheimDatum: 2. 11. 1916Zeitangabe: 12 Uhr 16 MinDauer der Aufnahme: _____ Durchmesser der Platte: 27 cmRaum der Aufnahme: Offiziersversammlungsraum

Art der Aufnahme (Sprechaufnahme, ¹ Gesangsaufnahme, Choraufnahme, Instrumentenaufnahme, Orchesteraufnahme): 1. Frühlingslied (1. Str. gesng, dann gespr., zuletzt die 1. Str. gespr.) 2. des Kerkelers Klage (1. Str. gesng, dann gespr., zuletzt d. 1. Str. gespr.)

Estnisch

Name (in der Muttersprache geschrieben): _____

Name (lateinisch geschrieben): Wander SaliVorname: Hans BernhardWann geboren (oder ungefähres Alter)? 26 Jahre 39 JahreWo geboren (Heimat)? Merjana Kerkel

Welche größere Stadt liegt in der Nähe des Geburtsortes? _____

Kanton — Kreis (Ujedz): Reval WerroDepartement — Gouvernement (Gubernija) — Grafschaft (County) Estland LivlandWo gelebt in den ersten 6 Jahren? Dorf Sipa lebt in Werro seitWo gelebt vom 7. bis 20. Lebensjahr? ging mit 18 Jahren nach Merjana frühester KindheitWas für Schulbildung? Dorfschule BerirksschuleWo die Schule besucht? Sipa WerroWo gelebt vom 20. Lebensjahr? Merjana "Aus welchem Ort (Ort und Kreis angeben) stammt der Vater? Sipa KerkelAus welchem Ort (Ort und Kreis angeben) stammt die Mutter? Sipa KerkelWelchem Volksstamm angehörig? Este EsteWelche Sprache als Muttersprache? " "Welche Sprachen spricht er außerdem? RussischKann er lesen? Ja Ja Welche Sprachen? estnisch russisch u. estnischKann er schreiben? Ja Ja Welche Sprachen? estnisch russisch u. estnisch

Spielt er ein im Lager vorhandenes Instrument aus der Heimat? _____

Singt oder spielt er moderne europäische Musikweisen? _____

Religion: Luther. Luther. Beruf: Bauer SchlosserVorgeschlagen von: 1. gez.: Jacobsohn2. gez.: Wilh. Boegen

Beschaffenheit der Stimme: { 1. Urteil des Fachmannes (des Assistenten): spricht guten Revaler Dorfdialekt
2. ist wichtig für Werroer Volksdialekt
gez.: Jacobsohn
2. Urteil des Kommissars:

Joonis 2. Berliini häälearhiivis säilitatava šellakplaadi PK 496 salvestamisel kasutatud informantide Hans Wanderi (Vanderi) ja Bernhard Sali (Saali) tausta kirjeldav küsitlusleht.

Omaette huvi võiksid uurijale pakkuda informantide kohta salvestamisega paralleelselt täidetud küsitluslehed, millest üks näide on esitatud joonisel 2. See küsitlusleht on koostatud häälearhiivis säilitatava šellakplaadi PK 496 kohta ning kuivõrd sellele plaadile on salvestatud kõnet ja laulu kahelt informandilt, leiame küsitluslehel andmeid mõlema kohta. Salvestus on tehtud Mannheimi vangilaagri ohvitseride klubis 2. novembril 1916. Hans Wander on sisse laulnud ja lugenud laulu „Kanad aga on küll väiksed loomad” (küsitluslehel *Frühlingslied*) ning Bernhard Sal laulu „Nüüd ses kloostres igavusest” (küsitluslehel *Des Mädchens Klage*). Salvestamise ajal 26-aastane Wander on sündinud omaaegsel Harjumaal (praegu Raplamaa) Märjamaa lähedal Sipa külas, käinud sama küla koolis, oskab veidi vene keelt ning on enne sõda tegutsenud põlluharijana Märjamaal, kuhu on elama asunud 18-aastaselt. 39-aastane Bernhard Sal on sündinud Võrumaal Kärgulas,¹⁸ kuid varases lapseas asunud elama Võrru, käinud samas linnas koolis, valdab nii eesti kui ka vene keelt kõnes ja kirjas ning enne sõda on töötanud lukksepana.

Erilist huvi pakuvad aga joonisel 2 esitatud küsitluslehe allservas toodud salvestaja märkused, kes Wanderi kohta on märkinud „spricht guten Revaler Dorfdialekt” ning Sali kohta „ist wichtig für Werroer Volksdialekt”. See tähendab, et koguja mitte ainult pole osanud eesti keelt, vaid on tundnud eesti keele murrete vahelisi erinevusi sedavõrd hästi, et otsustada, milline informant väärib teistega võrreldes suuremat tähelepanu Võru või mõne teise eesti keelemurde kandjana.

Kes võis olla see eesti keelt hästi vallanud inimene, kelle Wilhelm Doegen oma assistendina sai 1916. aastal tööle palgata Mannheimi vangilaagrisse? Samalt küsitluslehel leiame tema nime: Jacobsohn. Hermann Jacobsohn (1879–1933) oli keeleteadlane, kes õppis klassikalist filoloogiat ja indogermaistikat Freiburgis, Berliinis ja Göttingenis. Pärast doktoriväitekirja kaitsmist Münchenis asus ta tööle Marburgi ülikooli esmalt (1911) erakorralise ning 1922. aastast korralise professorina võrdleva keeleteaduse alal. 25. aprillil 1933 teatati H. Jacobsohnile, et juudi rahvuse tõttu ei saa ta enam samal kohal edasi töötada, ning kaks päeva hiljem lõpetas H. Jacobsohn elu enesetapuga, viskudes rongi alla. Tema töödest on ilmselt kõige tuntum raamat „Arier und Ugrofinnen” (Jacobsohn 1980), mille esimene trükk ilmus 1922. aastal.¹⁹

Kuigi S. Ziegleri (2000: 201) andmetel olevat küsitluslehti täidetud paralleelselt nii grammofoni- kui ka fonograafisalvestuste tegemisega, pole fonogrammiarhiivi ülesvõtete juurde kuuluvate küsitluslehtede olemasolu seni õnnestunud avastada. Näib, et selles arhiivis pole kasutada olnud sedavõrd head eesti keele tundjat kui Jacobsohn. Fonogrammiarhiivi kataloogis näiteks on salvestuste Phon. Komm. 279, 280 ja 281 puhul lahter „keel” tühjaks jäetud (kuigi informantide päritoluna on nimetatud Eestit), salvestuse liigi lahterisse aga on kirjutatud vastavalt *Walu* (279, laul „Kellele ma kaeban oma valu”), *Volkslieder* (280) ja *Duett hu jo ama* (281, p.o „Mu isamaa”).

Kokkuvõtteks võib öelda, et Berliinist leitud salvestuste näol on tegemist üsna omapärase leiuga, mida ilmestab eelkõige heliülesvõtete tegemise kesk-

¹⁸ Saksapärase kohanimi *Kergel* peaks vastama küll eestipärasele Kärլale Saaremaal (Eesti ala mõisate nimestik 1981: 46), kuid ilmselt mõeldakse siin siiski Urvaste kihelkonnas asuvat Kärgulat (sks *Kerjel*).

¹⁹ Raamatule „Arier und Ugrofinnen” on muuseumis tutvustuse kirjutanud Paul Ariste (Советское финно-угроведение 1981, kd VII, lk 72).

kond: Esimese maailmasõja aegsed Saksamaal asunud vangilaagrid. Võiks arvata, et nendes tingimustes on informandid salvestamiseks mõeldud materjali julgenud valida vabamalt, kui nad seda oleksid ehk teinud tuttavamas ümbruskonnas kodumaal. Teiste sõnadega, võib oletada, et repertuaari valikul selles situatsioonis on keelejuhid saanud lähtuda rohkem isiklikest eestelistest ja patriootilistest ning vähem varasemate rahvaluulekogujate poolt kodumaal teinekord kantud väärtushoiakutest, mis vanemat rahvalaulu hindavad kõrgemalt ja uuemat madalamalt. Pole võimatu enesele ette kujutada, et laul, mis algab sõnadega „ma lapsepõlve sees / sain rõemu mängides / kus noorusaega veetsin ma / mind hoidsid ja kaits'id mo vanemad / ei olnud mul soovida paremat / mul oli juba siis ka mõni paha viis / kui ülesse kasvasin trahteris” (PK 494) võinuks pälvida mõne konservatiivsemalt häälestatud rahvaluulekoguja pahameele kui väärtusetu lorilaul, mis haruldase ja kalli aparaadiga ülesvõtmist ei väärigi. Regilaulude mõningane eelistamine uuematele rahvalauludele rahvaluule kogumisel on üldiselt teada. XIX ja XX sajandi väärtushoiakuid uuemate rahvalaulude suhtes on Ingrid Rüütel (1985: 51) kirjeldanud nii (jutt käib XIX sajandi alguse sakslastest kogujatest, kes kirjutasid üles kõik eestikeelsed tekstid, mis nad leidsid, ilma valikut tegemata): „...ülesthendused kajastavad traditsiooni ajastupilti objektiivsemalt kui näiteks XIX saj. algusest [mõeldud on kindlasti XIX sajandi lõppu – *J. R., M. N.*] pärinev Hurda kogu, kus kogumisprintsibiit tingitult on uuemaid laule ainult 3%, kuigi elavas traditsioonis olid nad regilaulu juba tahaplaanile tõrjunud. Kõikekoguva Eiseni korjandustes on uuemaid laule 20%, EÜS-i kogus (kus peatähelepanu oli samuti regivärssidel) 36%, ERA-s koos heliülesvõtetega juba 51% ja RKM-s (samuti koos heliülesvõtetega) üle 67% kõikidest lauludest. Sealjuures on nii ERA kui ka RKM käsikirjalistes kogudes uuema laulu protsent veelgi kõrgem (vastavalt 61% ja 76%). Mõlema kogu käsikirjad koosnevad suuremalt osalt korrespondentide materjalidest, kus uuema ja vanema rahvalaulu tegelik vahekord traditsioonis kajastub mõnevõrra objektiivsemaltki kui heliülesvõtetes, mis on tehtud peamiselt ekspeditsioonidel või statsionaaris. Regilaulu ja uuema laulu vahekord fonoteegis näitab ikkagi esimese eeliskogumist.”

Eraldi tahaksime tähelepanu juhtida laulu „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm” salvestusele fonograafirullil Phon. Komm. 281. Et kaks vangi langenud Vene tsaariarmee teenivat ilmselt juhuslikult kohtunud eesti rahvusest sõdurit (ohvitserid nad vaevalt olid) suutsid vajaduse korral tulevase Eesti Vabariigi hümnit esitada kahehäälselt, tehes seda intonatsiooniliselt puhtalt, musikaalselt ning küllaltki suurte tempokõikumistega (sealjuures tervikuna märksa kiiremas tempos, kui me tänapäeval oleme harjunud hümnit esitust kuulma), osutab kujukalt sellele muusikalise kirjaoskuse tasemele, mis Eestis XX sajandi alguseks näib olevat üldiselt saavutatud.

Allikad ja kirjandus

Arhiivid

E = M. J. Eiseni kogu Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas
EKRK = Tartu Ülikooli eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri kogu
ERA, AK = Eesti Rahvaluule Arhiivi albumite kogu
EÜS = Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu
RKM, Mgn = Riikliku Kirjandusmuuseumi magnetofonilintide kogu
SKS = Soome Kirjanduse Seltsi eesti rahvaluulekogu

- Eesti ala mõisate nimestik. Koostaja V. Naaber. Tallinn: Eesti Raamat, 1981.
Eesti uuemad laulumängud I. Koostaja I. Rüütel. Tallinn: Eesti Raamat, 1980.
J a c o b s o h n, H. 1980. Arier und Ugrofinnen. Nachdruck der Ausgabe von 1922. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
M a h r e n h o l z, J.-K. 2003. Zum Lautarchiv und seiner wissenschaftlichen Erschliessung durch die Datenbank IMAGO. – Berichte aus dem ICTM-National-Komitee Deutschland. Bd. XII. Hrsg. M. Bröcker. Universitätsbibliothek Bamberg, lk 131–152.
M e h n e r t, D. 1995. Historische Schallaufnahmen – Das Lautarchiv an der Humboldt-Universität zu Berlin – Elektronische Sprachsignalverarbeitung. Tagungsband der siebenten Konferenz, Berlin, 25.–27. November 1996 (= Studentexte zur Sprachkommunikation, H. 13). Hrsg. D. Mehnert. Humboldt-Universität zu Berlin, lk 28–45.
N a i r i s, M. 2007. Vanadest eesti ainese helisalvestistest Berliini arhiivides (seminaritöö). Tallinn: Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia. Käsikiri.
P e d u s a a r, H. 2007. Tardunud helide maailm. Tallinn: Koolibri.
R ü ü t e l, I. 1985. Eesti uuemad rahvalaulud ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna kogudes. – Rahvasuust kirjapanekuni. Uurimusi rahvaluule proosaloomingust ja kogumisloost. Emakeele Seltsi toimetised 17. Tallinn, lk 50–68.
Z i e g l e r, S. 2000. Die akustischen Sammlungen. Historische Tondokumente im Phonogramm-Archiv und im Lautarchiv. – Theater der Natur und Kunst. Essays. Hrsg. H. Bredekamp, J. Brüning, C. Weber. Berlin: Henschel, lk 197–206.

Estonian Recordings in Berlin Archives From the Time Of the First World War

Keywords: Estonian new folksongs, Berlin archives, sound recordings, World War I, prisoner camps, Estonian national anthem

During the First World War, representatives of many different nationalities were detained in German war prisoner camps. A campaign was initiated by Wilhelm Doegen in 1914, to record speech and music from those detainees and this way to create a sound archive containing examples of the world's different languages and

music cultures. By the end of the war, more than 1.5 thousand recordings on phonograph rolls and more than a thousand recordings on shellac disks had been made. Among those, 6 rolls and 2 disks containing speech and songs in Estonian have been recently discovered. This paper describes those songs. Their total number is 14 but, since one song has been recorded twice, the number of individual songs is 13. Out of those 13, 8 belong to the so-called newer Estonian folksongs and 5 are popular songs from the early 20th century. More or less equivalent variants of 6 out of the 8 folksongs can be found in the Estonian Folklore Archives, either as transcriptions of their text, melody or both, or in the form of a audio recording. Those recordings, however, have been made only after the Second World War, i.e. considerably later than the recordings kept in Berlin.

Jaan Ross (b. 1957), PhD, professor, University of Tartu and Estonian Academy of Music and Theatre, jaan.ross@ut.ee

Maile Nairis (1977), BA student, Estonian Academy of Music and Theatre, mailenairis@hotmail.ee